

URTX

HISTÒRIA I DIALECTOLOGIA. **ELS LÍMITS DEL LLEIDATÀ A L'INTERN DE LES COMARQUES DE LES GARRIGUES I L'URGELL**

Jordi Satorra i Marín

HISTÒRIA I DIALECTOLOGIA.

ELS LÍMITS DEL LLEIDATÀ A L'INTERN DE LES COMARQUES DE LES GARRIGUES I L'URGELL

Jordi Satorra i Marín

Universitat de Lleida
Departament de
Filologia Catalana
(Oficina de Llengua
i Literatura de Ponent
i del Pirineu)
Centre d'Estudis de
les Garrigues

Abstract

Son muchos los autores que han resaltado la coincidencia en el ámbito de la lingüística románica entre las fronteras dialectales y las fronteras diocesanas. Éstas últimas, muchas veces, herederas de viejas delimitaciones prerromanas y que fueron revalidadas, o no, con la reconquista.

Dentro del área lingüística del catalán nord-occidental, concretamente en lo que respecta a las comarcas de les Garrigues i de l'Urgell, ésta afirmación es también cierta aunque se trate de una división subdialectal.

La distribución territorial surgida de la implantación de las provincias, con los consiguientes nuevos polos de dinamización social –y por tanto también lingüística–, inició un lento proceso de desplazamiento de las relaciones de las parroquias eclesiásticamente tarraconenses hacia la provincia de Lleida. Dicho proceso que económicamente se puede dar por culminado en la actualidad ha originado una zona lingüística que se considera claramente occidental pero que a su vez presenta unos trazos que se deberían considerar orientales.

Este artículo muestra la situación lingüística de éstas localidades administrativamente leridanas, su vinculación eclesiástica, su historia, su dinámica económica y apunta una posible evolución futura teniendo en cuenta la dinámica interna de la lengua catalana en espacial del subdialecto lleidatà.

A lot of language specialists have remphasized the coincidence or a romanic linguistic between dialectal bondaries and diocesan boundaries. The latter, which were often inheritors of old pre-romanian delimitations, and we don't know if these were resat during the Reconquest.

In relation tot the linguistic field of North-whest Catalan, particulary as for the regions of Les Garrigues and L'Urgell, this statement is also true even though it consist of a subdialectal division. Since the distribution of territories in provinces and because of new poles of social dynamitza-tion and, therefore, and linguistic, this new distribution of provinces began aslow process of displacement of the parishes which were strictly "tarraconenses" to be more attached to the province of Lleida. Such process, which has been financially finished today, has originated a linguistic area that is claelry occidental but which has laso some features that should be clearly considered oriental.

This article shows the linguistic situation of these localities that are in the province of Lleida, their ecclesiastic connexion, tehir history, their financial dynamics and it points uot a possible future evolution taking into account the internal dynamics of the catalan language.

Paraules clau

Dialectologia, nord-occidental, català, Garrigues, Urgell.

1. Introducció

Alguns autors (Morf, Menéndez Pidal, Millardet, Badia, etc.) han remarcat la coincidència en l'àmbit de la lingüística romànica entre les fronteres dialectals i les fronteres diocesanes. Les darreres, moltes vegades, hereves de la distribució juridicoadministrativa del món romà i aquestes, al seu torn, de velles delimitacions de pobles preromans. Tot plegat ens condueix a un terreny d'aiguabarreig on negligir els estudis lingüístics per acotar la història d'una zona és tan equivocat com fer-ho al revés.

Dins del àrea lingüística del català occidental, i concretament pel que fa les comarques de les Garrigues i de l'Urgell (terç sud), aquesta afirmació és també certa però amb una matisació: la frontera és intradialectal. La divisió es troba dins del dialecte nord-occidental, entre l'àrea que rep el nom tradicional de *lleidatà* (també nord-occidental estricta) i una franja lateral que presenta trets propis dels dialectes orientals, *nord-occidental preoriental*. I, aquest fet implica intrínsecament la següent pregunta: per què pobles d'una mateixa comarca, tècnicament d'una àrea petita, parlen diferentment? La història, en sentit ampli, ens pot oferir alguna explicació vàlida?

Les **hipòtesis de treball** són dos:

- la primera, apunta que la divisió dialectal és només un reflex de les antigues divisions juridicoadministratives i/o eclesiàstiques.

- la segona, indica que la distribució territorial sorgida de la implantació de les províncies, amb els conseqüents nous pols de dinamització social –i per tant també lingüística–, inicià un lent procés de desplaçament de les relacions de les parròquies eclesiàsticament tarragonines cap a la província de Lleida. Aquest procés, que econòmicament es pot donar per acabat en l'actualitat, va originar una zona lingüística que es considera clarament (nord-)occidental però que a la vegada, i amb matisos a cada paraula i a cada poble, presenta uns trets (l'anàlisi d'aquest treball es basa en el vocalisme) que s'han de considerar orientals i que l'allunyen del subdialecte hegemònic a Ponent: el lleidatà.

2. Metodologia

Per poder demostrar aquestes aprioritzacions caldrà fer un seguiment històric de les diferents

implantacions territorials que des de fa uns dos mil anys s'han establert damunt d'aquest espai: els pobladors preromans i la romanització, reconquesta i repoblament, les vegueries, la divisió eclesiàstica, els corregiments, la província, la comarca (segons les dades de 1931), el districte judicial i els mercats.

El pla de treball és senzill: partirem de la realitat dialectal actual i després sobreposarem la informació històrica, els substrats en sentit ampli, per veure si allò que sembla a priori es compleix a posteriori.

La investigació es va dur a terme durant la primavera de l'any 2004 amb alguna dada revisada els primers dies de 2005. El mètode d'obtenció de dades fou el de la conversa dirigida. Atès que es tracta d'un estudi exclusivament fonètic, i d'uns pocs trets, fou relativament fàcil que les aportacions fossin fidedignes si bé caldrà un estudi lingüístic complet per poder definir i concretar les conclusions d'aquesta petita incursió historicolingüística.

Voldríem agrair la col·laboració entusiasta dels veritables protagonistes d'aquest estudi: els informants. La variable "edat" no ha estat tinguda en compte i els informants han estat persones de més de 65 anys i amb poca formació. De la mateixa manera que en l'objecte d'estudi, el fet de no aplicar la variable edat fa que les dades tinguin un aspecte tancat però sí que poden servir de pedra de toc en posteriors investigacions de caràcter sociolingüístic.

Després de la tasca prèvia de recollir les dades va caldre fer les consultes a diferents llibres d'història, tant locals com nacional i/o internacionals, per poder definir els aspectes no lingüístics de la investigació.

3. Dialectes i història

3.1 La realitat dialectal¹

La zona d'estudi inclou les comarques de Les Garrigues i l'Urgell (i tangencialment el Pla d'Urgell).² Aquestes són comarques dialectològicament atractives ja que a una distància escassa de Les Borges Blanques o de Tàrrrega la gent ja no parla de la mateixa manera. Aquest diferent manera de parlar crida l'atenció, fins i tot, als no lingüistes "a Arbeca parlen amb la a". Una part d'aquestes comarques que presenten un vocalisme particular –que comparteixen amb pobles de l'Urgell, la Se-

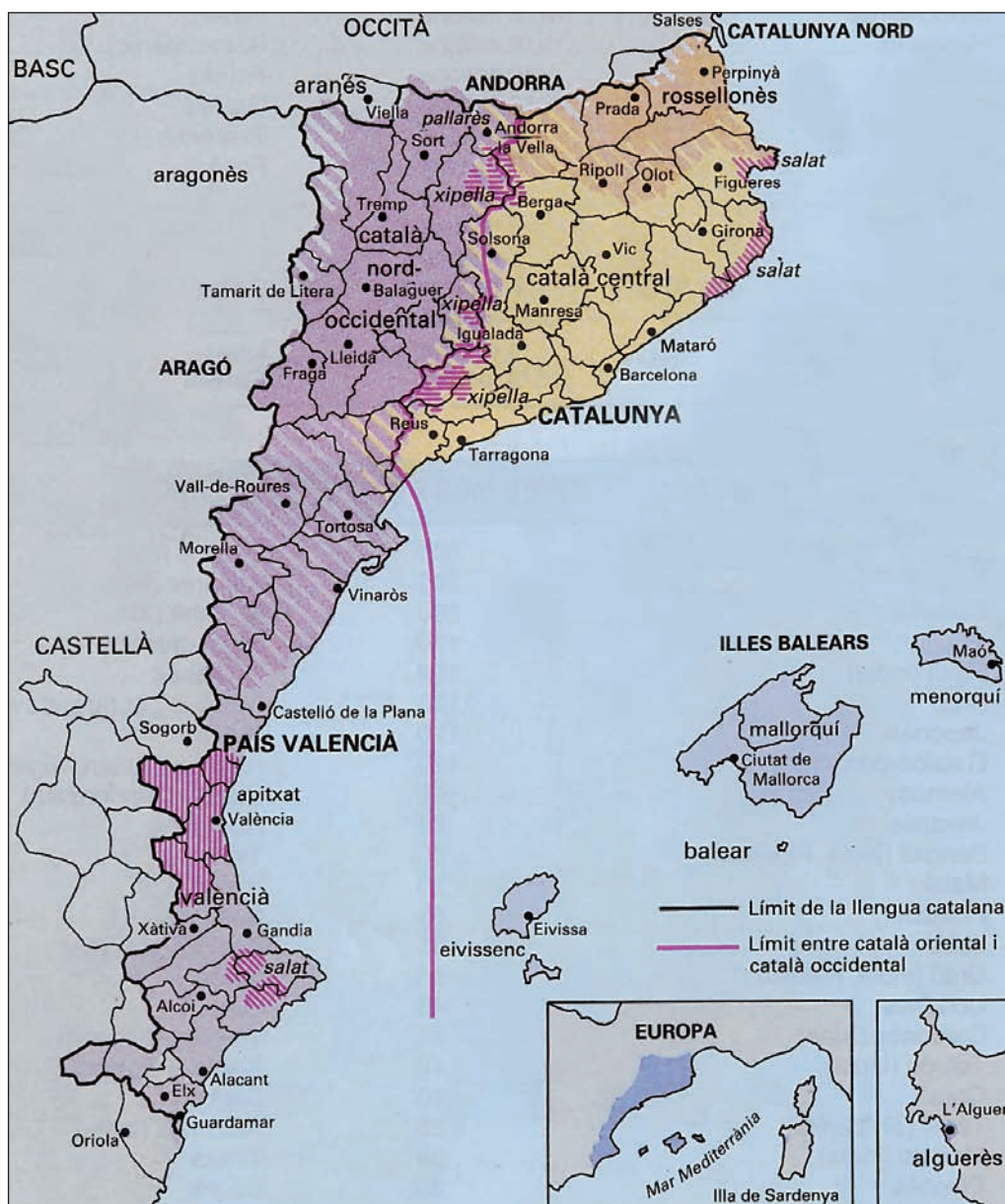
¹ Mapa extret del web www.racocatala.com.

² El fet de prendre com a base de referència la totalitat de les Garrigues i només parcialment les altres dos comarques rau en la voluntat d'obtenir un mapa dialectal exhaustiu de la comarca però relacionant-ho amb el que succeeix a la comarca veïna de l'Urgell i en especial en el terç sud. La inclusió de dos municipis administrativament del Pla d'Urgell (Miralcamp i Vilanova de Bellpuig) es justifica per poder obtenir una frontera dialectal que oposi com a mínim dos poblacions al llarg de la seua extensió.

garra i el Priorat—³ dins del dialecte nord-occidental. A més a més, en els manuals de dialectologia (fins fa poc)⁴ i en les descripcions que trobem als llibres escolar (encara avui) no s'hi feia cap referència ni tampoc en estudis específics sobre les coincidències entre fronteres comarcals i fronteres dialectals (en molts casos hi havia una predisposició mental a adequar la frontera administrativa amb la frontera lingüística gairebé com un apriorisme). De fet, la fixació detallista dels límits del lleidatà (i encara més de les zones de transició cap a l'oriental) és, sens dubte, una assigna-

tura pendent encara avui de la dialectologia catalana.

Si agafem com a referència per delimitar la diferència entre català occidental i català oriental els divuit trets que assenyalava Joan Veny,⁵ ens trobem que en disset casos la coincidència d'aquest parlar lateral amb l'occidental és absoluta: per tant és un parlar occidental ja que la divisió s'ha de delimitar atenent un criteri global, de conjunt, i no només prenent com a referència un sol tret tot i que, certament, no tots els trets tenen la mateixa importància.

³ Segurament també s'hi inclourien les comarques que limiten els dos grans blocs dialectals: pel nord hi trobem el Solsonès, l'Alt Urgell i Andorra; i pel sud, la Conca de Barberà i el Baix Camp.

⁴ Cal destacar les aportacions dels professors de la UdL, Albert Turull i, sobretot, Ramon Sistac.

⁵ Veny (1998: 22)

Els trets bàsics que distingeixen aquest parlar de la resta del nord-occidental són:

- **el resultat romànic de la vocal tònica e, que prové d'Ī i Ē del llatí vulgar.** En aquest cas, la solució adoptada en la majoria dels casos s'apropa a la norma oriental, és a dir, a la realització en [ɛ] i s'allunya de la variant lleidatana [ɛ̃].

- **el tractament de la A final.** Es realitza [a] però amb variacions⁶ i, per tant, aquesta realització s'allunya de la variant lleidatana hegemònica en nord-occidental, [ɛ̃]. Val a dir, però, que la /a/ és la forma hegemònica en el català occidental, d'Andorra a Guardamar. La importància d'aquest fenomen rau en l'alta freqüència d'ús i en la seua productivitat: les oposicions entre persones dins de la conjugació: *ell cant[e] - cant[a] tu*, la distinció entre masculí i femení *mestr[e]/mestr[a]*, etc. Només s'ha pres en consideració d'estudi els mots que acaben en "a" però no les formes verbals.

- **la realització en [ɛ̃] de la 1a persona del futur.** Es realitza, doncs, d'una forma singular ja que aquest fenomen només es dona en les valls d'Àneu i en la propera Conca de Barberà.

Si prenem com a referència aquests tres trets distintius (de forma conjunta) i els apliquem sobre la zona d'estudi el resultat és que trobem dos blocs clarament diferenciats per si compleixen o no aquests trets:

1) **Àrea on es parla lleidatà:** la zona de Garrigues que anomenem *Garrigues occidentals* i que està composta pels municipis de l'Albagés, Bellaguarda, les Borges, Bovera, Castellans, el Cogul, la Granadella, Granyena, Juncosa, Juneda, Puiggròs, el Soleràs i els Torms. I també, la zona de l'Urgell (i tangencialment del Pla d'Urgell) que anomenem *Baix Urgell* i que abasta els municipis de Bellpuig, Miralcamp, Preixana i Vilanova de Bellpuig.

2) **Àrea on es parla preoriental:** la zona de les Garrigues que anomenem *Garrigues orientals* i que inclou els municipis de l'Albi, Arbeca, Cervià, l'Espluga Calba, la Floresta, Fullella, els Omellons, la Pobla de Cérvoles, Tarrés, el Vilosell i Vinaixa. I també, la zona

de l'Urgell que anomenem *Vall del (riu) Corb* i que abraça els municipis de Belianes, Ciutadilla, Guimerà, Maldà, Nalec, els Omells de Na Gaia, Sant Martí de Riucorb (Sant Martí de Maldà, el Vilet, Rocafort de Vallbona, Llorenç de Vallbona) i Vallbona de les Monges (Rocallaura i Montblanquet). Val a dir, que en aquesta zona hi ha poblacions que només compleixen dos dels trets determinants ja que el de la "a" final tònica és menys estès; així realitzen la vocal final a la lleidatana Verdú, la Floresta, Tarrés i Vinaixa.

Val a dir, que hem pogut comprovar que determinades localitats es troben en un moment d'impàs en la realització de la vocal final, sobretot a la Vall del Corb, ja que a Vallbona i els Omells de Na Gaia hem detectat les dos solucions. Segur que la forta atracció que representa Tàrrega, i no tant les Borges en les Garrigues, pot afavorir aquesta igualació en aquest tret que, s'ha de dir, és el que connota més clarament l'origen geogràfic dels parlants i, sovint, és motiu de burla o comentari.

3.2 Els pobladors preromans i la romanització

Els pobles ibèrics, i altres d'implantats a la península (com els bascos) tenien, òbviament, unes necessitats socials i això va fer que s'agrupessin en nuclis reduïts, situats normalment en turons, dels quals en depenia un territori però tal com diu Vila (1937: 12) "*Aquestes pertinències territorials no podien ésser afaiçonades pels quadres naturals de l'estructura del terreny, ja que s'hi oposava la pugna constant entre les tribus que mútuament s'envaïen mogudes per l'afany d'engrandir llur domini, millorar de terres, acostar-se al mar o parapetar-se millor a la muntanya. Per consegüent, els límits territorials d'aquells pobles devien ésser no sols imprecisos, sinó inestables*".

De l'amalgama de pobles que trobem a la Catalunya preromana i de la seua distribució segons Bosch (1945: 103) quedava reduïda tres tipologies: "*Les llengües ibèriques poden tenir arrels molt profundes a Catalunya, car l'ascendència dels ibers i de les seves cultures se segueix fins a la cultura d'Almeria de l'ene-*

⁶ El timbre de la A ha donat tres solucions en català amb una distribució geogràfica, *grosso modo*, prou coneguda. Aquest esquema està basat en la distribució que en fa Moll (1991: 89) però ell mateix ja introdueix la nota "hi ha matisos de pronúncia de caràcter comarcal i fins i tot local":

- Variant baixa /a/, ribagorçanopallarès, tortosí, alguerès i bona part del valencià.

- Variant mitjana anterior, /ɛ/, en lleidatà i zones del valencià.

- Variant mitjana central, /ə/, en català central i baleàric.

La realització d'aquest fonema /a/ varia, fins i tot, en un mateix idiolecte. Per aquest motiu les realitzacions que podem observar per aquest fonema són de tres tipus: [a], [ɑ] i [ɔ], amb tots els diacrítics possibles. Recasens (1996: 95) apunta les dos realitzacions possibles, però per a un ús menys fonològic les hem reduït a tres.

olític (tercer mil·lenari a. de J. C.). La seva extensió en el territori català cal suposar-la sobretot per les comarques meridionals de les riberes de l'Ebre i Tortosa (Ilercavons) i per l'Urgell (Ilergetes), i àdhuc, per la costa, fins a endinsar-se a França, ben lluny de Provença, i al Llenguadoc. L'angle-NO. de Catalunya, al N. del Montsec i a partir del Ripollès i del Berguedà, incloent-hi la Cerdanya, no semblaria apropiat per haver parlat mai dialectes ibèrics, car els seus pobles no sofriren mai la iberització, encara que poguessin haver-ne experimentat influències indirectes". Més endavant i en referència als pobles i les llengües preneolítiques (pirinencs "pobles de parla eusquèrica" i el de la cultura de coves "derivats dels antics capsians"), "Les tribus de nom conegut històricament que cal considerar com a no ibèriques: Arenosis-Aranesos, Andosins-Andorrans, possiblement esteosos per tot l'alt Urgell, Bergistans, Ceretans-Cerdans, i els de nom desconegut, del Pallars i de la Ribagorça, formant el grup dels pobles de tipus predominantment pirinenc; Ausoceretes de la Garrotxa, Ausetans de Vic i Girona, els de menor barreja pirinenca; i amb forta barreja ibèrica, els Indigetes de l'Empordà, els Laietans del Maresme i del Vallès, els Lacetans del Pla del Bages i la Segarra i els Cossetans del Camp de Tarragona, barreja que devia ésser molt accentuada tan sols en els Cossetans".

La distribució de pobles preromans a la nostra zona d'estudi, amb totes les reserves que aquesta informació comporta, ens ofereix un petit mosaic de diferents pobles:

- a les Garrigues occidentals trobaríem els ilergetes.

- a les Garrigues orientals hi hauria majoritàriament els ilergetes però els cossetans es situarien de forma segura a l'Albi, la Poble de Cérvoles i el Vilosell; i de forma més dubtosa Arbeca, Cervià i la Floresta. Des del punt de vista geogràfic caldria situar els límits entre els ilergetes i els cossetans aproximadament en la serra de la Llena però ja veiem que no es compleix la norma.

- al Baix Urgell hi hauria els ilergetes.

- a la Vall del Corb hi trobem els lacetans.⁷ Pel que fa a la geografia caldria situar la frontera entre els pobladors de la zona i els cossetans

en la serra del Tallat.

La romanització no va tenir la mateixa intensitat en tot el Principat i en aquesta àrea geogràfica fou també desigual. Diversos historiadors, com J. Lladonosa han cregut que la romanització fou molt intensa a la zona costanera i central. És molt possible que els cossetans i els lacetans no oposessin tanta resistència a l'adopció de la nova llengua ja que ja estaven acostumats al tracte amb estrangers. Per la seua banda, la insubmissió ilergeta, amb exemples com els dels germans Indíbil i Mandoni, fou notòria i hom pot suposar que el grau de romanització no fou tant elevat, si més no, en un principi. Semblar clar que s'estableix una relació inversament proporcional entre grau de romanització i grau d'influència del substrat preromà.

Sota l'estructura imperial, la regió d'estudi tampoc es va mantenir dins d'un sol convent jurídic. Si bé la majoria del territori català actual es trobava dins del convent Tarraconense, aquesta regió d'estudi (i la meitat sud de l'actual Segrià) depenia de Cèsar-Augusta. En bona mesura, l'administració romana s'havia organitzat en convents mantenint els límits dels territoris dels pobladors preromans damunt dels quals s'havia establert. La civitas era una entitat de poblament menor que tenia un territori que li donava per a viure. Per tal de fixar i mantenir controlades les tribus indígenes l'Imperi procurà que s'adaptessin als límits tribals anteriors.

Un altre aspecte molt relacionat amb la romanització fou la cristianització (en períodes tardans -s. III- podríem dir, fins i tot, que eren sinònims) i un element identificador d'aquest influx romanocristià és l'hagiotoponímia. F. Marsà (1955) féu un treball de densitat d'hagiotopònims majors (nuclis de població) de la Marca hispànica (Principat) i en va fer una distribució per districtes judicials. El resultat que donà fou que al partit judicial de les Borges (a les Garrigues occidentals i orientals) no hi ha cap hagiotopònim; al de Lleida (part del Baix Urgell) tampoc, i al de Cervera (Vall del Corb) 10.⁸

3.3 La reconquesta i el repoblament

Un altre factor a tenir en compte, potser el factor principal, per entendre la distribució dialectal de les Garrigues i l'Urgell és la reconquesta: qui fou el conqueridor d'aquestes

⁷ Madoz (1985:II, 284) "El abate Masdeu pensó que la Sigarra mencionada por Ptolomeo entre las ciudades ilerconas havia dado nombre á este territorio, reduciéndola á Villa de Prats. La ilercavonia no obstante, distaba mucho del campo de Sagarra que está en el centro de la lacetania".

⁸ L'escala se situa entre 0, 1-9, 10-19, 20-29 i 30-39. Marsà (1955: 508) "incluso podría interpretar-se l'apreciable densidad de Cervera (10 hag.) como correspondiente a la cuña estratégica hacia occidente, que fué la preocupación del condado de Barcelona".

terres, però sobretot qui va repoblar-les. La importància de l'estudi dels pobladors i no dels orígens dels nobles ha estat a bastament explicada per Guinot (1999) en referència al País Valencià.

Després de la retirada i agrupament als Pirineus dels pobladors cristians del Principat per l'arribada dels musulmans s'estableix una frontera estable entre l'Imperi Carolingi i Al-Andalus. La frontera meridional cristiana s'anomena Marca Hispànica i anirà modificant-se lentament:

- durant el període 785 - 878 el futur territori català restà dividit en dos parts: els comtats d'Urgell, Pallars, Cerdanya i Ribagorça depenien de la *Marca de Tolosa*; i Barcelona, Girona, Empúries i Rosselló depenien de la *Marca de Septimània*.

- durant el període 878 - 988 els diferents comtats (exceptuant els de Ribagorça i Pallars) estaven sota el domini del comte de Barcelona. Guifré el Pilós dividí el territori entre els seus fills: Guifré-Borrell i Sunyer van rebre Barcelona, Girona i Osona; Miró va rebre la Cerdanya, el Berguedà i el Conflent; i per últim, Sunifred, l'Urgell.

A partir del 988 ja no tenim uns comtats fronterers de l'Imperi Carolingi sinó que esdevenen autònoms i alhora es cohesionen sota l'autoritat del comtat de Barcelona (que inclou Girona i Osona).⁹ Als volts de l'any 1000 hi ha set cases comtals: les de Barcelona, Urgell, Cerdanya, Besalú, Empúries, Rosselló i Pallars.

Pel que fa a la relació amb els veïns àrabs els historiadors estableixen cinc períodes bàsics:

- del 985 al 1010, predomini àrab. Cal destacar el saqueig de Barcelona el 985.

- del 1010 al 1046, freqüents incursions catalanes en territori àrab.

- del 1046 al 1090, etapa pacífica amb el pagament de *paries* per part de les diverses taifes

àrabs (Tortosa, Lleida, Saragossa i, fins i tot, València). En aquesta etapa s'ha de destacar l'expansió horitzontal cap a occident del comtat de Barcelona, amb Ramon Berenguer I el Vell, que significà un fre a l'expansió dels comtats occidentals d'Urgell, Pallars i Ribagorça.

- del 1090 al 1149, etapa de consolidació de les fronteres.

- del 1149 al 1153, etapa de conquesta de la resta del Principat.

La zona d'estudi no fou conquerida en el mateix període i, tot i que ho féu majoritàriament pel mateix comtat, no fou repoblada amb pobladors del mateix origen geogràfic:

- *les Garrigues occidentals* depenien del valiat de Lleida¹⁰ (la comarca era anomenada *al-Zaytun*) i en bona part s'inclouïa dins del *Termini antiqui Ilerde*.¹¹ Els principals castells dels sarraïns de *Larida* eren les Borges, especialment Castellans (Qala al-Hamir) i la Granadella. El territori fou conquerit entre 1149 i 1151 per Ramon Berenguer IV esdevenint així la "Marca occidental ilerdense".¹² Els seus pobladors foren bàsicament gent de Guillem de Cervera.¹³ La repoblació es perllongà fins a l'inici de l'altre segle: Juneda (1173: Guillem de Cervera), Juncosa (1181 Guillem de Cervera el 1225 passà Poblet), Bovera, la Granadella i Bellaguarda¹⁴ (1178: Pere Moliner pactat amb Guillem de Cervera), Castellans (1181: Guillem de Cervera), el Soleràs, Granyena i els Torms¹⁵ (1181 Guillem de Cervera però aviat -1225- passà a Poblet), el Cogul (1186 Guillem de Cervera però el 1306 passà a Poblet.), Puigròs (1190: Guillem de Cervera), l'Albagés (1192: Guillem de Cervera, però el 1314 Poblet comprà el lloc), les Borges (1206: Esteve de Marimon¹⁶ i posteriorment Arnau de Sanaüja).

- *les Garrigues orientals* depenien en una petita part del valiat de Lleida i en la seua majoria del de Siurana.¹⁷ Els principals castells dels sarraïns de *Larida* eren Castellots (la Floresta) i el Vilosell; per la part de Siurana ho

⁹ Osona havia nascut després que els comtats de Barcelona i Girona, mai no dividits políticament, repoblaren la Catalunya Central.

¹⁰ Sobre la possible influència mossàrab Gili (1955: 485) assenyalava que "el romance hablado en Lérida en la primera mitad del siglo XII coincidía en varios fenomenos muy calificados con el de los condados catalanes cristianos, y que la Reconquista debió traer muy pocas novedades lingüísticas a las comarcas del bajo Segre y del Ebro".

¹¹ GGC (1994: X,233) Coincidia amb la primitiva diòcesi eclesiàstica d'origen postconstantinià que perdurà fins el 719.

¹² Font (1983)

¹³ GGC (1994: X,264) el repoblament sota el domini dels Cervera es fruit d'un pacte entre els comtes d'Urgell i de Barcelona. Guillem III de Cervera era castlà de Lleida d'Ermengol d'Urgell i parent de R. Berenguer IV. Aquesta família estigué molt vinculada a Poblet.

¹⁴ Els tres municipis formaven la baronia de la Granadella.

¹⁵ El Soleràs, els Torms i Juncosa formaven la Baronia del Soleràs.

¹⁶ Llinatge molt vinculat a Lleida.

¹⁷ Incorporat al comtat de Barcelona.

eren els Omellons, Arbeca, Espluga Calba, Vinaixa i l'Albi. El territori fou conquerit entre 1148 i 1153 per Ramon Berenguer IV i la majoria dels nuclis formaren part de la "marca occidental ilerdense" menys Tarrés i Fullede que estaven sota l'aixopluc de Poblet tot i formalment pertànyer a la mateixa marca. Els seus pobladors foren bàsicament també gent de Guillem de Cervera, la repoblació s'acabà abans del canvi de segle: l'Espluga Calba (1148 repoblada per cinc famílies però aviat estigué sota el domini dels Anglesola), els Omellons (1148: Guillem de Cervera i Pere de Puigverd), Tarrés (1149 Ramon de Boixadors i posteriorment -1245- passà a Poblet), Arbeca (1150: Berenguer de Torroja),¹⁸ Fullede (1150 Ramon de Boixadors i posteriorment -1245- passà a Poblet), Vinaixa (1151 gent de Tàrraga i posteriorment -1210- passà a Poblet), la Pobla de Cérvoles (1157 Guillem de Cervera però ràpidament -1167- passà a Poblet), Castellots¹⁹ (1176), el Vilosell (1178: Pere de Besora i posteriorment -1217- passà a Poblet), l'Albi i Cervià (1196: Guillem de Timor).²⁰

- *el Baix Urgell* depenia del valiat de Lleida tot i que era una terra al límit de la frontera entre els comtats catalans i els valiatos àrabs. Fou conquerida pels comtes de Barcelona-Osona, entre els anys 1050-1060. Les poblacions foren repoblades majoritàriament per gent de Ramon Berenguer I: Preixana i Verdú (1056: els Anglesola i després als Cervera,²¹ i per un deute -1227- passà a Poblet), Bellpuig i Vilanova de Bellpuig (? : dels Anglesola i a partir de 1386 dels Cardona)²² i Miralcamp²³ (1172: dels Anglesola).

- *la Vall del Corb* fou conquerida pels comtes de Barcelona-Osona entre el 1040 i el 1148, tot i que Montblanquet formà part de la "marca occidental ilerdense" però sota el domini de Poblet: Guimerà (? : va pertànyer als Cerveró i posteriorment -1371- als Castre-Pinós), Ciutadilla (? : Bernat d'Oluja feudatari de Guillem de Cervera, posteriorment anà lligat la senyoria de Guimerà), Nalec (esmentat el 1082, sota el domini del monestir de Ripoll i després

de la mitra de Vic), Sant Martí de Riucorb (? : primer en mans dels Anglesola i després dels Cardona, *Rocafort de Vallbona i el Vilet*²⁴ estaven en mans dels Cardona, Llorenç de Vallbona fou repoblat cap al 1060 i sota el domini dels Cardona), Maldà (1040: dels Cardona), els Omells (1148: Ramon de Torroja i després -1245- monestir de Vallbona de les Monges), Vallbona de les Monges (1153 es citat el monestir,²⁵ *Rocallaura* repoblat el 1148 pels Pinós i *Montblanquet* fou donat a Poblet el 1195) i Belianes (? : sota el domini dels Anglesola).

És evident que un petit estudi com aquest no permet d'aventurar-se a donar explicacions sobre possible influència mossàrab i molt menys d'ampliar la seua zona d'abast a d'altres municipis que encara es troben per estudiar. Certament però, la història del valiat de Ciurana, on s'inclouria Poblet,²⁶ és important ja que podria donar molta informació sobre la seua llengua i la relació amb la llengua catalana de la reconquesta. Pel que fa a la zona del lleidatà sembla que la influència mossàrab no fou molt important i com diu Gili Gaya (1955: 234) "*el romance hablado en Lérida en la primera mitad del siglo XII coincidía en varios fenómenos muy calificados con los de los condados catalanes cristianos, y que la reconquista debió de traer muy pocas novedades lingüísticas a las comarcas del bajo Segre y del Ebro*".

3.4 Les vegueries

En els primers anys després de la reconquesta, com a conseqüència del nou ordre sociopolític, les velles divisions, com diu Vila (1937: 20) "*populars promogudes per les condicions naturals del terreny i la convivència de les relacions humanes que hom endevina per des-sota les divisions administratives dels temps romans i visigòtics, ara no sols no es concreten, sinó que llur concreció s'impossibilita*".

Restablerta la noció de territori, sota el domini del casal de Barcelona,²⁷ s'intentà de bastir un tercer estament al costat del nobiliari i de

¹⁸ Conseller de R. Berenguer IV i que tenia possessions a Solsona.

¹⁹ La partició d'aquest territori en dues zones fou conseqüència d'una concòrdia entre els Sanaüja (de les Borges) i els Cornell d'Arbeca. Hi havia la part reial que depenia de les Borges i la part comtal dels Cornell. A finals del segle XVII passa tot a les Borges però el 1836 s'independitzà.

²⁰ Procedien de Pere dels Arquells però residien a Barcelona, i el seu senyor era Guillem de Cervera.

²¹ El 1164 es casà la filla de Berenguer Arnau d'Anglesola amb Guillem de Cervera).

²² Vescomtes d'Osona.

²³ S'inclouïa dins del *Termini antiqui Ilerde*.

²⁴ El Vilet fou motiu de disputes entre els Cardona i el monestir de Vallbona.

²⁵ El nucli de població cal suposar que s'estabilitzà després de l'ordre del Concili de Trento que impedia que els monestirs femenins romanguessin isolats.

²⁶ Coromines (1976: 102) "les zones extremes de l'idioma: Rosselló, i l'extrem sud, la regió semi-mossàrab de Poblet".

²⁷ L'any 1111 s'incorpora Besalú, l'any 1117 el de Cerdanya-Berga, l'any 1172 el de Rosselló, i l'any 1196 el del Pallars Jussà. Els últims senyorius a incorporar-se foren els d'Urgell i Empúries l'any 1322.

l'eclesiàstic: el poder reial expressat en les viles i ciutats. Aquest pas s'impulsà amb la creació del delegat reial als diversos indrets de Catalunya: el veguer.

La voluntat reial, a banda de consolidar el seu poder, buscava combinar quatre elements que ens serveixen per adonar-nos que les velles línies comtals es difuminen:

- l'acceptació de les realitats baronials ja que la nova regionalització no discutia els seus drets.

- la importància de la percepció comuna de l'espai. Aquesta percepció s'oposa a la de la historiografia basada més en segmentacions politicopatrimonials i/o eclesiàstiques. Sabaté (1997: 53) indica que "*aquest atractiu de l'espai físic sobre el gruix de la població, a més de reflectir el pes de la dimensió física i ecològica de l'entorn humà, remet a una societat bàsicament abocada al sector primari i més atenta a l'esdevenir quotidià que no pas a les evolucions polítiques i jurisdiccionals. La importància de l'Urgell remarca en gran manera els denominadors físics, en tant que és percebuda com una sola entitat malgrat que manca d'unitat socioeconòmica i compta amb diferents centres -Tàrrrega, Agramunt, Cervera- que atrauen tant part de la comarca com indrets de fora, mentre que, alhora, zones sota la mateixa denominació se senten atretes per capitals situades fora de la regió -Balaguer, Lleida-*". Els espais definits de la zona estudiada seran: la Plana d'Urgell, el Territori de Lleida, el Camp de Tarragona etc.

- la importància dels nous nuclis de població. Els radis de les capitals emergents (batllies) s'encarregaran de desmuntar l'*status quo* establert fins aleshores. Després de l'expansió cap a l'oest del comtat de Barcelona en forma de castells elevats de defensa ja no s'adiu amb la nova situació, la pau implica la voluntat d'aconseguir poblar les zones fèrtils i extensives: les valls. Igualada seria un exemple d'aquest tipus: situada a cavall de les fronteres entre Osona i Barcelona, quan creix com a mercat esborrarà la divisió esdevenint un nou centre d'irradiació i demanat una interlocució semidirecta amb el rei: el veguer.

- el respecte de la tradició. En aquest punt és

on en alguns casos la nova divisió respectarà les velles fronteres precomtals que sovint estan molt relacionades amb èpoques pretèrites.

La consolidació d'aquesta nova estructura tindrà lloc el 1301. En el nostre territori s'establiran les vegueries de Lleida, Tàrrrega, Cervera, Montblanc i Tortosa. L'estabilitat és plena, les vegueries no s'alteraran fins a la seua desaparició. Les modificacions dels límits estaran en funció de petits problemes però no es discutirà el sistema. Els límits es podien modificar per diferents motius: baralles de dos governs locals que volen expandir el seu poder i que argumentaran situacions socioeconòmiques o bé drets històrics antics; quan la realitat baronial s'imposa i el rei deixava la vegueria en una mínima expressió abans de cedir-la²⁸ o se'n creava (o s'engrandia) una com a contrapoder,²⁹ o bé es creava una sotsvegueria per limitar la zona d'influència del veguer, etc.

La importància d'aquest factors farà que el veguer rebi la doble denominació: la de la capital i la de la regió: per exemple, veguer de Manresa i Bages. La identificació entre nucli urbà i regió posarà sobre la taula la lluita entre el poder reial (municipis) i el poder baronial que s'hi oposa. El municipi s'emmiralla en el poder reial fins al punt que com diu Sabaté (1997: 177) "*els grans municipis, com Barcelona o Girona, són els primers no sols a actuar d'acord amb aquesta teoria del poder reial, sinó a corregir el mateix monarca si de cas no s'hi ajusta, acusant-lo obertament d'anar contra la jurisdicció reial i provocar gran perjudici a vostra regalia cada vegada que consenteix amb els barons o quan, empès per les necessitats crematístiques, recorre abusivament a les intervencions jurisdiccionals i judicial extraordinàries*".

Si apliquem la divisió per vegueries sobre la zona d'estudi el resultat és el següent:

- a les *Garrigues occidentals*, tots els municipis s'inclouen dins de la vegueria de Lleida.

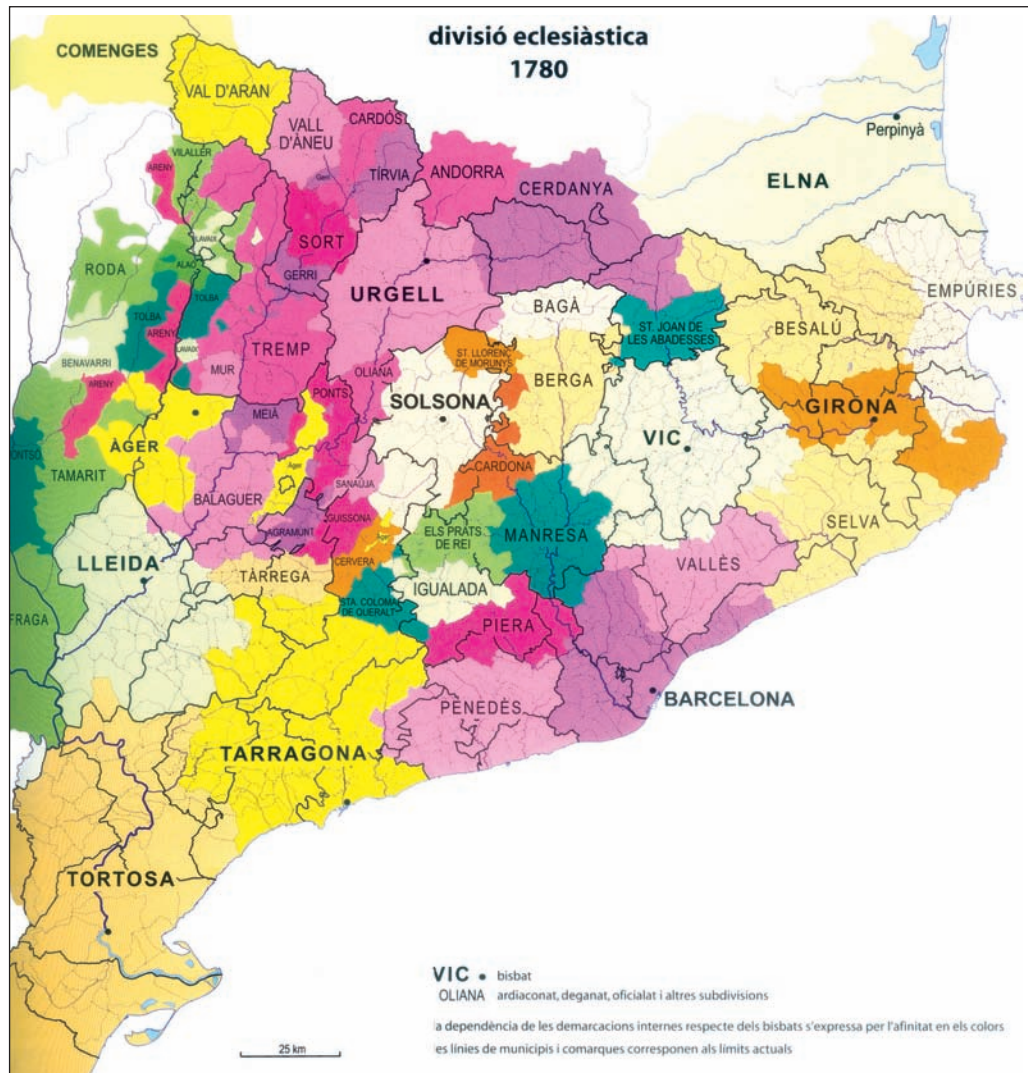
- a les *Garrigues orientals*, la majoria dels municipis es troben dins de l'àmbit de la vegueria de Montblanc³⁰ però Arbeca, Cervià i Castellots pertanyien a la de Lleida. L'any 1546, els dominis del monestir de Poblet³¹ van

²⁸ En serien exemples Tàrrrega el 1357 o Montblanc el 1387 però la gent percep igual la noció de vegueria-regió independentment de la situació política de l'època (Sabaté 1997:253).

²⁹ Després de la desfeta l'any 1413 del comtat d'Urgell el rei crearà unes noves vegueries (Camarasa, Balaguer i Agramunt) adaptant-se a la situació socioeconòmica.

³⁰ Els límits entre Montblanc i Tortosa fluctuaren mentre hi hagué el comtat de Prades, adscrit a Tortosa, i això féu que el Vilosell i la Pobla -estretament lligats a Poblet- depenguessin entre 1324 i 1334 de la vegueria de Tortosa però com diu Sabaté (1997:438) "sense cap efecte jurisdiccional i demarcació real".

³¹ Madoz (1834: II,228) indica que depenien de Poblet "abaditos de Pronafeta, las Garrigas, Segarra, Urgel y el de Algerrí en Cataluña [...] ejercia dominio y jurisdicción en los lugares poblados de Vimbodí, Terrés, Senant, Montblanquet, Fullea, Vinaixa, Omellons, Pobla de Cérvoles, Velusell y Vallclara".

passar a la vegueria de Lleida³² però l'Albi i Cervià (jurisdicció del baró de l'Albi) restaren a la de Montblanc. Així l'any 1650, trobem que tots els municipis pertanyen a la vegueria de Lleida menys l'Albi, Cervià i l'Espluga Calba.

- al *Baix Urgell*, els municipis s'inclouen dins de la vegueria de Tàrrrega.³³

- a la *Vall del Corb*, l'adscripció d'aquest municipis a una vegueria no fou sempre clara: Belianes i Sant Martí de Riucorb (Tàrrrega/Montblanc); Ciutadilla, Maldà, Nalec, els Omells i Vallbona (Montblanc); Guimerà (Tàrrrega).

Com es pot comprovar en els mapes que Sabaté (1997) aporta com a apèndix gràfic, les

fronteres de les vegueries variaran durant la seua vigència. La zona d'estudi s'inclourà sota el domini de tres vegueries: Lleida, Montblanc i Tàrrrega. La frontera entre Lleida i Montblanc es mantindrà força estable però no succeirà el mateix amb les de Tàrrrega que estarà subjecta a ampliacions i reduccions que faran que les vegueries de la vora (Lleida, Montblanc i Cervera) també es modifiquin.³⁴

3.5 La divisió eclesiàstica³⁵

L'eixamplament comtal va significar també l'eixamplament eclesiàstic. Així l'expansió del comtat de Manresa significà l'expansió de la diòcesi de Vic, i ensem amb la del comtat d'Urgell

³² Arbós (1999: 75) explica el motiu del canvi "Ferran el Catòlic va ordenar un fogatge per demanar *deu solidos per foch*, per causa de la guerra contra França. No sabem perquè això afectava la vegueria de Montblanc i no la de Lleida [...] Els dominis de Poblet no van ser fogatjats. L'abat i els assessors jurídics del monestir van trobar una manera d'escapolir-se de l'impost. *El monestir...es constituït dins de la vegueria de Leyda...del temps del Rey Alfonso*". Aquest fet farà que també s'hi inclogui Vimodó i l'Espluga de Francolí.

³³ Verdú passà a Cervera l'any 1317 i retornà tretze anys més tard.

³⁴ L'any 1357 Tàrrrega queda reduïda a la batllia (el municipi i alguns pocs més). L'any 1401 recupera la seua posició anterior però sobretot pel costat de Lleida i Cervera, la frontera amb Montblanc s'estabilitza.

³⁵ Mapa extret de Burgueño (2003).

i la diòcesi del mateix nom. L'església però renuncia a modificar els seus grans límits adaptant-los a la nova realitat civil³⁶ (hi trobem una profusió d'enclavament i irregularitats) i opta per introduir una forma intermèdia de jurisdicció: l'ardiaconat³⁷ i el deganat (el degà esdevé el representant del bisbe) que s'adaptava millor als espais naturals i a les capitalitats de la baixa edat mitjana.³⁸

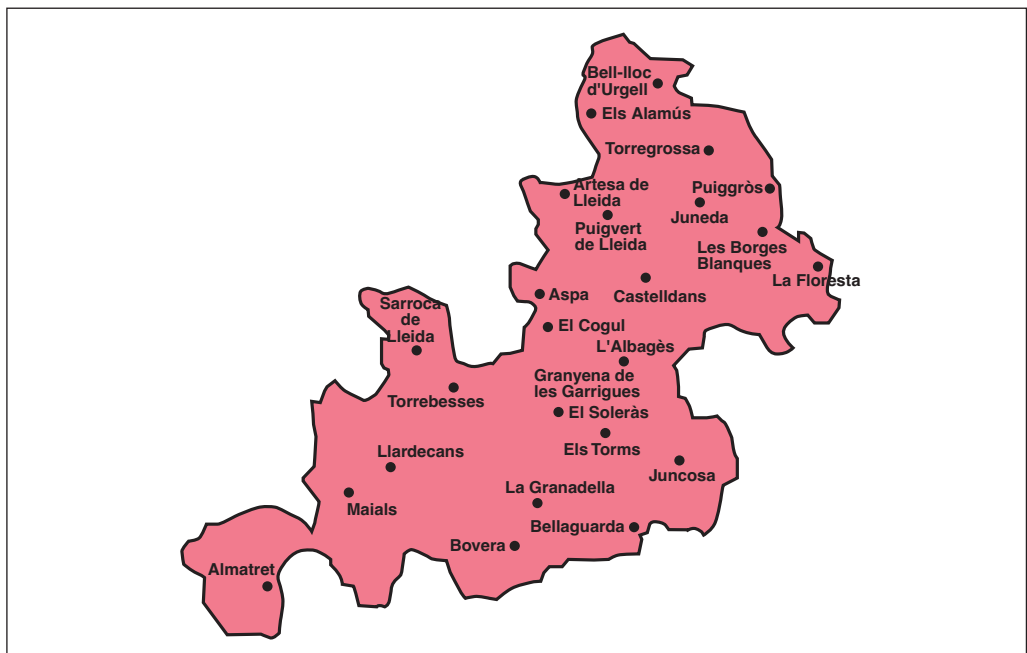
Les diòcesis esdevenen, en el tombant del segle XII al XIII, el tractament conjunt del territori. L'arrelament del sistema diocesà coincideix amb el fort pes de l'Església en el segle XIII i les seus episcopals s'identifiquen amb poblacions puixants. Aquesta situació facilita l'extensió del referent diocesà per a comprendre l'espai (si més no en alguns casos ja que les formes allargassades dels bisbats occidentals no concorden amb les regions socioeconòmicament vives).

La distribució eclesiàstica dins de la nostra zona d'estudi queda de la següent manera:

- a les *Garrigues occidentals*, bisbat de Lleida, ardiaconat de Lleida, dividit en dos arxiprestats: **Garrigues** (Albagès, Bellaguarda, Bovera, el Cogul, Granyena, la Granadella,

Juncosa, el Soleràs i els Torms) i **Baix Urgell** (les Borges, Castelldans, Juneda i Puiggròs). - a les *Garrigues orientals*, arquebisbat de Tarragona,³⁹ deganat de la Conca, arxiprestat **d'Urgell-Garrigues** (menys Tarrés que pertany al de la **Conca de Barberà**). També a la *Vall del Corb*, arquebisbat de Tarragona,

³⁶ A la França postrevolucionària la simbiosi es perfecta i l'església s'adaptà als departaments. Això afecta la Val d'Aran i la Cerdanya.

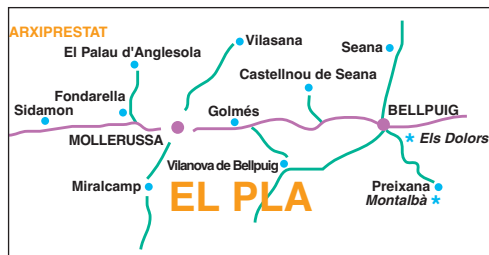
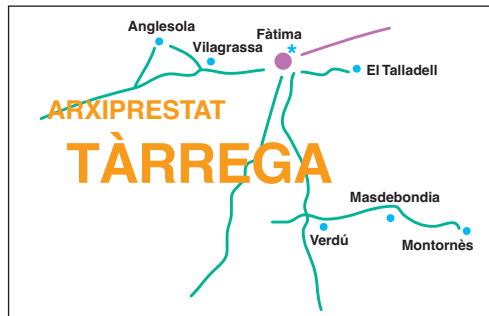
³⁷ Sabaté (1997: 214) "més arrelats en el temps, solen conjuminar antigues jurisdiccions i percepcions espacials". A la seua vegada es dividien en arxiprestats més petits (com degants) i que responen més al nom de la capitalitat emergent, per ex: Garrigues (la Granadella), Baix Urgell de Lleida (les Borges), Baix Urgell de Vic (Tàrrrega) o Alt Urgell (Cervera).

³⁸ A vegades, però, la capitalitat saltava per damunt de bisbats: la capitalitat de Cervera s'estenia per espais episcopals de Vic, Urgell i Tarragona. A més, en el cas que hi hagués una comunitat monàstica, com Poblet, no s'influa en les seues decisions.

³⁹ Tot i que aquest territori pertanyé uns cent anys al bisbat d'Osona (ja que fou conquerit pel comtat homònim) i passà el 1154, per butlla papal, al recent restaurat arquebisbat de Tarragona

deganat de la Conca (arxiprestat d'**Urgell-Garrigues**).

- *al Baix Urgell*, bisbat de Lleida, ardiaconat de Lleida (arxiprestats de **Mollerussa**: Miralcamp i **Bellpuig**: Bellpuig i Vilanova de B.); i

Solsona⁴⁰ (deganat del **Baix Urgell**).⁴¹

3.6 Els corregiments

El 1718 les vegueries foren substituïdes pels corregiments fruit del decret de Nova Planta (foren abolits el 1813). A Catalunya es van modificar els noms però no tant les fronteres de les vegueries (si bé moltes van perdre l'autonomia i es van agrupar amb d'altres, les divisions que van quedar es podien sobreposar sense moltes alteracions amb la de les vegueries).⁴² El corregiment de Lleida neix de la fusió de les vegueries de Lleida, Balaguer i Tàrrrega) i el de Tarragona ho fa de la fusió de les vegueries de Montblanc i la de Tarragona. La situació a la zona d'estudi dona que *les Garrigues occidentals i orientals* pertanyen al corregiment de Lleida (l'Espluga Calba, l'Albi i Cervià es mantingueren a Montblanc); el *Baix Urgell* també al de Lleida (en concret a l'alcaldia major de Tàrrrega però Belianes es manté a Tarragona, alcaldia major de Montblanc) i, finalment, la *Vall del Corb* pertanyia

al corregiment de Tarragona (alcaldia major de Montblanc).

3.7 Els oficis d'hipoteques

Segons Burgueño (2003: 32) aquests oficis d'hipoteques, antecedents del registres de la propietat, foren la "principal reforma territorial produïda a Catalunya durant el regnat de Carles III. Segons l'autor, l'any 1780 la distribució al nostre àmbit d'estudi fou la següent: les *Garrigues occidentals* i les *orientals* (menys el Vilosell, Vinaixa, l'Espluga Calba, Fullella i Tàrrés que depenien de Montblanc) pertanyien a Lleida; el *Baix Urgell* pertanyia a Tàrrrega (menys Belianes que ho feia a Montblanc); la *Vall del Corb* pertanyia a Montblanc.

3.8 Les províncies i els partits judicials

La Constitució de 1812 definia la província com una unitat essencialment política així com circumscripció electoral a Corts. En un principi la diputació de Catalunya abraçava tot el territori del Principat i el dividia en partits judicials.

Aviat però es veié la necessitat d'articular una divisió intermèdia dins de la diputació: els districtes subalterns (es van assajar fins a tres agrupacions diferents però en totes Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona apareixien com a capitals). En una primera divisió (1813) hi apareixen Barcelona, Cervera, Girona, Lleida, la Seu, Tarragona i Vic; posteriorment (1820) hi figuren la Seu, Lleida, Manresa, Girona, Barcelona i Tarragona; finalment (1821) s'hi afegeixen cinc districtes⁴³ més Mataró, Tremp, Tortosa, Vic i Vilafranca del Penedès.

La voluntat descentralitzadora de Catalunya amb subdelegacions passà a un segon terme i el 1822 s'imposà la divisió provincial que prenia com a base de referència els partits judicials per evitar discrepàncies entre el món judicial i la divisió política. No es va discutir els límits sinó l'adscripció d'un partit a una o altra província. I pel que fa a la província de Lleida el criteri de la conca hidrogràfica com a model d'organització territorial s'imposà a la idea de regió homogènia.⁴⁴ L'any 1829 la Comissió central que estudiava la divisió provin-

⁴⁰ Hereu de la part occidental del de Vic. Creat entre l'any 1592-1595.

⁴¹ La creació d'aquest deganat és una imposició de la ciutat de Tàrrrega que l'any 1325 aconseguirà que la diòcesi de Vic reconegui el deganat del Baix Urgell oposat al de l'Alt Urgell amb capital a Cervera. Dins del mateix deganat també podien aparèixer conflictes amb capitalitats emergents: el 1365 el degà del Baix Urgell resideix a Bellpuig i no a Tàrrrega i això provocarà les queixes de la capital; en aquesta disputa subjau la tensió entre els Anglesola de Bellpuig i la vila reial (Tàrrrega).

⁴² Burgueño (1995: 24) indica que "els acoblaments es van fer generalment en funció de les vies de comunicació i de la jerarquia urbana [...] la divisió corregimental va respectar estrictament els límits veguerials, raó per la qual aquests van continuar essent sumament sinuosos en alguns indrets, particularment a les comarques de les planes de Ponent". Els enclavaments veguerials, com el del baró de l'Albi, seran respectats.

⁴³ A més a més, Solsona substitueix la Seu.

⁴⁴ A vegades la cartografia no permetia distingir massa bé la vessant on es trobava la població i això va provocar errors com els de Senan, Conesa o Passant que s'inclouen a Tarragona en lloc de fer-ho a Lleida.

cial incorporava alguns municipis garriguencs (Cervià, Vinaixa, etc.) i urgellencs (Ciutadilla, etc.) amb la voluntat d'arrodonir els límits de la província de Tarragona (basant-se amb els límits de l'antic corregiment de Montblanc).

La divisió provincial definitiva s'aprova el 7 de novembre de 1833. Com a novetats s'hi troba la partició de la Cerdanya i la desestimació de l'aportació de la Comissió central respecte els municipis garriguencs i urgellencs meridionals. Aquesta divisió es basava en la distribució dels 34 partits judicials, en el nostre cas Cervera, Lleida i Montblanc.⁴⁵

La divisió provincial i judicial aplicada al nostre territori donà que les *Garrigues occidentals* i *orientals* passaven a formar part de la província de Lleida (partit judicial de Lleida; de les Borges des de 1908, menys Granyena) si bé l'Espluga Calba, Fullela i Tarrés ho feien al de Cervera tot i que s'hi acabarien adscriuint;⁴⁶ el *Baix Urgell* depenia de la província de Lleida i del partit judicial de Cervera, menys Belianes que ho feia de Lleida; la *Vall del Corb*⁴⁸ passà a la província de Lleida (partit judicial de Cervera).

3.9 Els mercats

Un altre factor a tenir en compte és el mercat al qual van la població de cada municipi. Segons una enquesta de principis de segle XX:

- *les Garrigues occidentals* reben una forta atracció de Lleida com a mercat principal. Mercats secundaris serien el de les Borges i el de Mollerussa.

- *les Garrigues orientals* tenen molta variació però trobem una paritat entre mercats lleidatans i mercats tarragonins. El Vilosell i la Pobla van a Montblanc; Vinaixa i Tarrés van a Reus, Fullela a l'Espluga de Francolí; l'Espluga Calba, l'Albi, Cervià a Lleida; Arbeca a Mollerussa i els Omellons i la Floresta a les Borges.

- *el Baix Urgell* es divideix en dos: els municipis

del Pla d'Urgell a Mollerussa i els municipis de l'Urgell a Tàrrega, menys Bellpuig que tenia mercat propi.

- *la Vall del Corb* usa com a mercat principal el de Tàrrega.

D'aquestes dades podem inferir que el pes econòmic de Lleida fa que el mercat de les Borges tingui un paper secundari (no és un element aglutinador). Els municipis orientals de les Garrigues es troben més lluny de Lleida (i de les Borges) que d'altres centres de serveis de la demarcació de Tarragona. Per la seua banda, Tàrrega nucli històricament important sí que atreu els altres pobles del sud de la comarca de l'Urgell.

3.10 Les comarques

El concepte de comarca ha Catalunya ve d'antic. Ara bé, la definició dels límits de cada comarca és una qüestió que encara està pendent de resolució tot i que la nova implantació comarcal (hereva de la del 1932) s'està consolidant.

Sembla clar que la zona d'estudi s'inclouria dins d'allò que hom entén per Garrigues, (Pla) d'Urgell⁴⁹ i Segarra,⁵⁰ tot i que els límits de cada territori serien imprecisos en funció de l'estudi que prenguem com a referència. Aquesta indefinició històrica es va reflectir clarament en les respostes a l'enquesta sobre pertinença comarcal realitzada l'any 1931 (prèvia a la ponència de 1932):

- *les Garrigues occidentals* majoritàriament s'identifiquen amb el terme Garrigues. Però Puiggròs i Juneda es proclamaren de l'Urgell (o Baix Urgell), Castellans de l'Urgell i les Garrigues i, finalment, les Borges d'una comarca homònima.⁵¹

- *les Garrigues orientals* resta molt dividida. Cervià, l'Albi i la Pobla es proclamaren de les Garrigues, la Floresta de l'Urgell, Arbeca de l'Urgell i de la Segarra (Baixa Segarra) i, la resta, de la Segarra.

⁴⁵ L'any 1952 es revisaren alguns límits entre Lleida i Tarragona: la zona alta de la vall del riu Corb passà a Tarragona (Savallà, Segura, Vallfogona, Llorac i la Cirera).

⁴⁶ Primera articulació administrativa que abraçava tota la comarca. El 1820 Tarrés i l'Espluga Calba pertanyien al districte judicial de Cervera (després passaran al de Lleida).

⁴⁷ Miralcamp passà al partit judicial de Lleida.

⁴⁸ El de Cervera inclou els municipis de la Vall del Corb que abans, fins el 1820, pertanyien al de Montblanc.

⁴⁹ Madoz (1849: II, 452) "la división que acabamos de indicar entre alto y bajo Urgel la determina la carretera que, cruzando la llanura en dirección de Madrid a Barcelona, deja á la derecha la parte baja y á la izquierda la alta [...]al E. limita con el territorio denominado la Segarra, en el part. jud. de Cervera; por el llamdao las Garrigas que perteenece al de Lérida, y por el O. con las riberas del referido segre, que corta la carretera de que hemos hecho mérito".

⁵⁰ Madoz (1849: II, 284) "doce pueblos entre los antiguos corregimientos de Manresa, Vilafranca, Tarragona, Lérida, Talarn y Puigcerda".

⁵¹ Val a dir que la denominació de l'època era les Borges d'Urgell. Una de les dos cooperatives es diu "Pla d'Urgell".

⁵² Amb molts matisos: pla, baix, etc.

- *el Baix Urgell* majoritàriament es proclamà de l'Urgell⁵² (Miralcamp, Vilanova, Bellpuig i Preixana) i Verdú de la Segarra.

- *la Vall del Corb* majoritàriament de la Segarra (Belianes, Ciutadilla, Guimerà, els Omells i Vallbona de la Segarra) però alguns de la Ribera del Riucorb (Sant Martí de Riucorb, Maldà de Tàrraga i Nalec).

Com es pot comprovar a través de les respostes hi ha una barreja de factors: físics, històrics, de relacions amb la capital, etc. L'any 1932, Pau Vila, féu la distribució actual⁵³ del mapa comarcal català prenent com a referència diferents factors: el partit judicial i les àrees de mercat.⁵⁴ Així trobem que *les Garrigues occidentals i orientals* pertanyen a les Garrigues, només Torregrossa passarà a la nova comarca del Pla d'Urgell, l'any 1987; el *Baix Urgell* resta dividit ja que Miralcamp pertanyia al Segrià i la resta a l'Urgell (la creació de la comarca del Pla d'Urgell s'hi incorporin Miralcamp i Vilanova de Bellpuig); la *Vall del Corb* pertany a l'Urgell.

La implantació de l'esquema de 1936 va provocar contenciosos a les Garrigues: la Granadella, l'any 1932, va reivindicar la capitalitat arguint que les Borges, per la proximitat al canal i per l'atracció de Lleida que experimentava, no era pròpiament un municipi garriguenc; no es van incloure un llenc de municipis de la banda de ponent, que tradicionalment eren part de les Garrigues, que va de Sarroca a Almatret i d'Alfés a Maials; s'hi van incloure d'altres que no tenen les característiques de sequedat i aridesa generals a les Garrigues com Torregrossa (5% de secà), Arbeca (40% de secà), June-
da (15% de secà) i Puiggròs (10% de secà).

Altres classificacions comarcalitzants divideixen el territori d'altres maneres com la de Norbert Font (del 1897: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya*). Parteix el territori en comarques més extenses que la ponència de 1931:

- *les Garrigues occidentals* queda entre la comarca de les Garrigues (Bellaguarda, Bovera, el Cogul, la Granadella, Granyena, Juncosa, el Soleràs i els Torms) i el Pla d'Urgell (la resta de poblacions).

- *les Garrigues orientals* també queda entre aquestes dos comarques: les Garrigues (l'Albi, Cervià, la Pobla i el Vilosell) i el Pla d'Urgell (la resta).

- *el Baix Urgell* també quedaria tallat entre dos comarques: el Pla d'Urgell⁵⁵ (Vilanova, Bellpuig i Preixana) i la Segarra (la resta).

- *la Vall de Corb*, igual que l'anterior, es troba entre el Pla d'Urgell (Belianes, Maldà, Sant Martí de R.) i la Segarra (la resta).

I la de Casassas i Clusa (de 1980), si bé en municipals, donà el següent resultat:

- *les Garrigues occidentals* pertanyen a la municipalia de les Garrigues (les Borges, Juneda i Castellans) i a la municipalia de la Granadella (la resta). Puiggròs pertanyeria a la de Mollerussa.

- *les Garrigues orientals*, pertany majoritàriament a la municipalia de les Garrigues (menys Arbeca que es troba a la de Mollerussa).

- *el Baix Urgell* pertany a la municipalia de Mollerussa (Miralcamp), a la de Bellpuig (Vilanova, Bellpuig i Preixana) i a la de Tàrraga (Verdú).

- *la Vall del Corb* pertany a la municipalia de Tàrraga.

4. Conclusions

A les comarques de les Garrigues i l'Urgell hi ha dos parlars diferenciats que corresponen a la divisió eclesiàstica: les Garrigues occidentals i el Baix Urgell (bisbat de Lleida) i les Garrigues orientals i la Vall del Corb (bisbat de Tarragona). El parlar de les Garrigues occidentals i del Baix Urgell és pròpiament lleidatà ergo nord-occidental.⁵⁶ Per la seua banda, el parlar de les Garrigues orientals i de la Vall del Corb s'ha de situar clarament dins del bloc occidental del domini lingüístic i, més concretament, per adscripció geogràfica, dins del nord-occidental però, per contra, no es tracta d'un parlar que puguem incloure dins del lleidatà sinó que se'n situa al marge i ja molt re-

⁵³ Només es diferencia de l'actual perquè l'any 1987 es van crear les comarques del Pla d'Urgell, Pla de l'Estanty i Alta Ribagorça.

⁵⁴ Generalitat (1936) "les ciutats i viles mercaders dibuixaven, en certa manera, amb llur radi d'atracció, territoris dintre dels quals els pobles es trobaven lligats entre ells, no sols per una certa facilitat de comunicacions, sinó, també, per un seguit de relacions mercantils, tradicionals algunes i establertes de molts anys les altres. ultra això, hom podia observar que moltes de les viles i ciutats amb mercat eren així mateix caps de partit judicial".

⁵⁵ La divisió entre aquestes dos comarques a la zona 3 i 4 no està clara, el mateix autor pel sector de llevant és on es trobà més problemes a fixar la divisòria (p. 428) "puix que ni la història ni la naturalesa, ni la mateixa veu popular la fixen amb tota exactitud"

⁵⁶ L'excepció és Verdú que s'ha de considerar nord-occidental però no lleidatà.

⁵⁷ Que segons Recasens (1985: 278) és un subdialecte de transició entre l'oriental i l'occidental.

lacionat amb el tarragoní⁵⁷ i, per tant, amb solucions no occidentals. Ens trobem per tant, que el parlar de les Garrigues orientals i del marge esquerre de la vall del Riu Corb és un parlar de transició entre el nord-occidental i el parlar del Camp de Tarragona. S'ha de dir que aquest territori lateral no és una zona homogènia ja que podem trobar pobles que tenen segons el mot una pronunciació més propera a la del lleidatà.⁵⁸

Els factors extralingüístics estudiats en el present treball demostren que la plena coincidència entre la diferència intradialectal del nord-occidental i la divisió eclesiàstica a les comarques de les Garrigues i l'Urgell està sovint refermada per altres factors històrics que van afavorir el manteniment d'aquesta diferenciació.

L'antiga divisió preromana, amb tots els condicionants i interrogants que es vulguin posar, potser (segurament) no va afectar directament la llengua catalana de la reconquesta però en canvi el record dels límits territorials i de les relacions que aquest fet implica, amb l'aval posterior per part de l'Imperi Romà i de l'església de l'època, si que és un factor a tenir en compte. Potser no hem de tenir en compte totes i cadascuna de les afirmacions que autors com Bosch van formular però sí que les hem de tenir presents en les nostres estudis (ni que sigui per refutar-les). Bosch (1945: 106) "*El dia que coneguem bé el que resta dintre del català de les llengües primitives de Catalunya, ens podrem explicar segurament moltes coses obscures de la gestació de la nostra llengua*". I més endavant afegia "*Encara, certes fronteres dialectals que coincideixen més o menys amb les antigues delimitacions de les tribus primitives, poden tenir semblant explicació. Pensem en el límit del català oriental, coincident amb les fronteres dels ilercavons i dels cossetans i en les infiltracions de fenòmens d'una o altra varietat del català al llarg d'aquella frontera, com és el cas de les comarques del Priorat, situades entre els ilercavons, els ilergetes ibèrics i els cossetans, que representen una barreja d'ibèrics i de capsians*".

Segurament el factor clau que tradicionalment s'ha tingut en compte per l'adscripció dialectal d'un municipi ha estat el repoblament (o millor

encara els repoblaments). Certament però, després de les dades que Guinot ens ofereix del País Valencià –amb una gairebé paritat de pobladors d'un bloc dialectal o de l'altre, i més tenint en compte les poques dades que tenim del territori d'estudi– és difícil d'assenyalar si aquest fou també el principal element que marcà la divisió dialectal actual. També caldria assenyalar la possible poca diferenciació dialectal del català del segle XI i XII que és l'època del repoblament d'aquesta àrea.

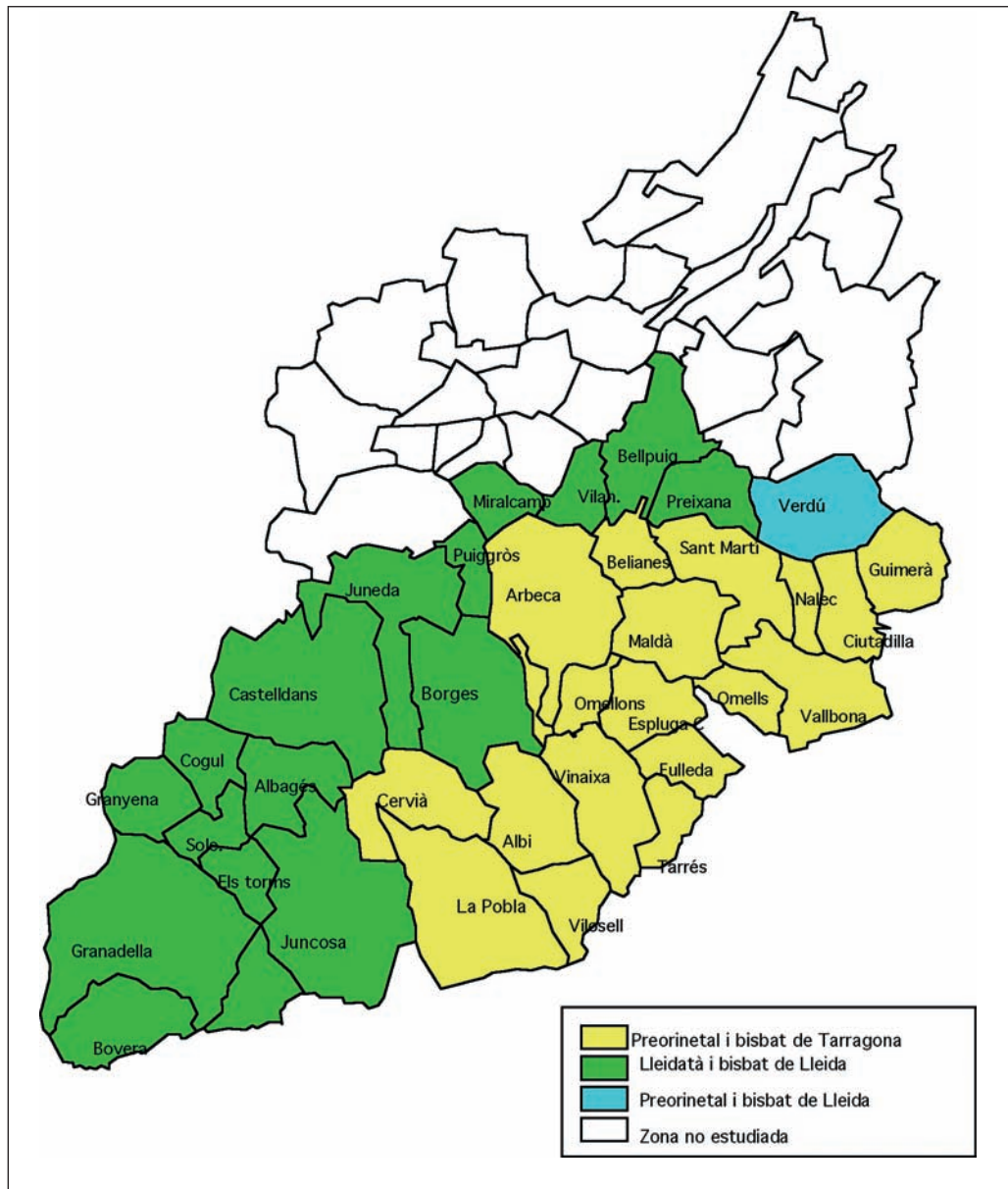
Seguint l'anàlisi dels factors estudiats toca ara el torn de les vegueries. Aquesta divisió administrativa reial té uns punts a favor per al nostre estudi: té una durada de més de cinc-cents anys, té en compte el territori (l'espai), supera les divisions baronials i comtals fruit de la Reconquesta, però sobretot, posa en el seu centre una ciutat i al seu entorn uns municipis que van a raure-hi. Marca, per tant, relacions socioeconòmiques i curiosament coincideix gairebé plenament amb la divisió eclesiàstica⁵⁹ (que també té com a referència principal aquestes mateixes relacions).⁶⁰ A més si es té en compte que foren eliminades per la divisió provincial de mitjan segle passat i que encara avui no està consolidada (és més, està en crisi i en projecte de reformulació que implicaria un retorn al sistema tradicional) això fa que lingüísticament siguin un punt de referència clau per la seua longevitat. A més a més, s'ha de tenir en compte l'arbitrarietat de les fronteres provincials: si s'hagués tingut en compte la proposta de la Comissió Central de l'any 1822 que marcava la frontera entre Lleida i Tarragona al límit de la vegueria de Montblanc i encara l'arrodonia amb alguns municipis més ocupant totes les Garrigues orientals, la situació dialectal potser seria diferent i seria més semblant en aquests municipis a la que té per exemple avui Vimbodí o Montblanc.

Un altre factor, els mercats actuals, no és massa rellevant perquè indica una situació "actual" quan lingüísticament ja està consolidada la llengua. A més, està molt influenciada per la xarxa de comunicació en bona mesura pensada des de la província i no des d'un vessant històric. Sembla clar que la capitalitat, per exemple, de les Borges era d'un poder de captació molt menor que la de Tàrraga (que era capital de vegueria). En el primer

⁵⁸ La explicació podria ser que alguns pobles viuen encarats cap a les zones on es parla lleidatà (escolarització, economia,...) i sembla com si s'estiguessin apropant a l'estàndard lleidatà i abandonant la seva manera de parlar (si més no en alguns casos). Potser però, només és una característica més d'uns pobles que es situen enmig dels dos grans dialectes i que tenen característiques d'un i de l'altre.

⁵⁹ Millardiet (1977: 479) "*grosso modo* les frontières d'anciennes circonscriptions portant les noms des peuples de la Gaule préromaine [...] reconnaissaient plus ou moins implicitement l'importance linguistique des divisions par diocèses".

⁶⁰ No està de més recordar que etimològicament veguer i vicari tenen el mateix origen VICARIUM.

Mapa de la zona d'estudi.

cas, bona part de les Garrigues orientals, encara avui tot i que no tant, viuen econòmicament també properes al Camp de Tarragona i això reforçarà la seua idiosincràsia lingüística. Finalment, les comarques, tot i tenir una llarga tradició com a nom de referència, no han tingut uns límits clars i un pes polític suficient en aquest territori per tal d'aglutinar-lo i, sovint, han estat superades sobretot per les relacions socioeconòmiques més tradicionals, ço és, les vegueries.

Pel que fa als factors lingüístics, no està de més recordar que com assenyalava Veny (1997: 33) pel que fa a la relativitat de les fronteres: "No cal insistir en la inexistència d'una frontera lineal entre occidental i oriental, sinó en l'existència d'una franja de transició dels fets representada per un gruix d'isoglosses que suara cavalquen gairebé sobre la frontera teòrica [...], suara van més cap a l'oest [...],

suara més cap a l'est [...]; la llengua és un producte històric, de factors complexos, i aquests desajustaments en les clivelles isoglossiques formen part del continuum lingüístic".

Tradicionalment les diferents teories dialectals han agafat un factor exclusivament i hi han buscat totes les respostes (teoria del repoblament, teoria del substrat, teoria de la romanització). Com deia Veny (1998: 27) "totes aquestes teories, tan agudes com respectables, tenen la seva part de raó i probablement cap d'elles la té totalment. Per part meua, trobo arriscat d'atribuir excessives repercussions lingüístiques als diversos pobles preromans. En aquest sentit crec que no s'ha tingut en compte la cronologia dels canvis que separen el català oriental de l'occidental. Una bona part dels esmentats en la llista [...] són mutacions fonètiques o gramaticals realitzades en català oriental entre el segle XV i el segle XVII, que contrasten amb el caràcter general-

ment estàtic, estagnant del català occidental. En el cas d'aquests trasmutaments relativament tardans, costa un xic de veure-hi efectes tan retardats de característiques pròpies de parlars anteriors a la romanització. L'estat <latent> no es pot acceptar a ulls clucs". I seguint la seua teoria podem parlar d'un català central innovador i d'un català perifèric més arcaïtzant. En el nostre cas ens trobaríem en una zona lateral del català, però alhora lateral d'aquesta àrea lateral. Però si es té en compte la unitat del català del segle XII haurem de pensar que les influències dels pobladors no són tant importants com les relacions humanes derivades d'aquest repoblament.

La unió de geografia (geologia si es vol) lingüística i història és molt important, però com deia Millardet (1977: 479) "*La nécessité d'allier à une exploration géographique minuteuse d'exactes investigations d'ordre historique apparaît dans tous les travaux ou la question des dialectes et leurs limites a été tant soit*

peu creusée".

En definitiva, el parlar de les Garrigues orientals i del marge esquerre de la vall del Riu Corb és un parlar clarament nord-occidental però que presenta algun tret en el vocalisme que ens indica que la zona oriental és molt propera; així doncs nord-occidental preorinental. Una possible explicació d'aquest apropament lingüístic del parlar d'aquestes zones al tarragoní podria ser conseqüència que tradicionalment han estat vinculades econòmicament a la Conca de Barberà i al Camp de Tarragona (sobretot a Reus). La divisió eclesiàstica en bisbats⁶¹ coincideix plenament amb la divisió dialectal del tractament de les ee a la zona. La resta de divisions (política, física i vial)⁶² i el despoblament de la zona juguen actualment, però, a favor de la seua decantació econòmica cap a la zona occidental i lingüísticament, cap al lleidatà o, si més no, a la matisació dels trets més característics d'aquest parlar. Segur però que aquest breu estudi no pot mostrar i indicar clarament cap on va aquest parlar singular i com pot evolucionar en un futur no massa llunyà; encara hi ha, doncs, molta feina a fer!

⁶¹ No està de més recordar que Badia (1981: 288) assenyalava que "hi ha coincidència general entre les fronteres dialectals i les fronteres comarcals de Catalunya [...] cal confessar que una afirmació d'aquesta naturalesa no és cap novetat dins de la lingüística romànica: només recordaré el venerable nom de Heinrich Morf, que fa prop d'un segle ja féu veure l'antiguitat de les fronteres dialectals en les llengües romàniques, les quals fronteres, en coincidir sovint amb delimitacions diocesanes, i aquestes essent sovint una perduració dels antics *conventus* juridicoadministratius romans, ens transportaven de vegades a demarcacions molt velles de pobles preromans, damunt les quals l'administració romana havia reorganitzat les seves". Per tant podria ser que la divisió eclesiàstica correspongués a la que hi havia entre cossetans i ilercavons i/o ilergets.

⁶² Com a mínim des de fa pocs anys si bé és cert que fins llavors les relacions sempre havien estat cap a la Conca.

Bibliografia

a) Lingüística

ARQUÉS, Ramon (1910) "Variants de la llengua catalana parlada a les Borges d'Urgell i pobles veïns de la plana" a: *BDNO*, I, 1983, p. 39-72.

BADIA i MARGARIT, Antoni (1951) *Gramàtica històrica catalana*. València: 3 i 4 (1984²).

(1981) *Fronteres dialectals i fronteres comarcals*. Lleida: IEI.

BARNILS, Pere (1919) "Els dialectes catalans" a *BDC*, VII, p.1-10.

(1913) "El dialecte lleidatà" a: *BDNO*, II, 1983, p. 62-64.

CHAMBERS, John K.; TRUDGILL, Peter (1980) *La dialectologia*. Madrid: Visor Libros, 1994

COLON, Germà (1976) *El léxico catalán*. Madrid: Gredos.

DUARTE, Carles; ALSINA, Àlex (1984). *Gramàtica històrica catalana*, 3 vols. Barcelona: Curial.

GILI GAYA, Samuel (1931): *Estudi fonètic del parlar de Lleida*. Palma de Mallorca: Círculo de Estudios (tirada aparte).

(1955) "Notas sobre el mozárabe en la Baja Catalunya" a: VII Congreso de lingüística romànica. Barcelona.

MOLL, Francesc de B. (1952) *Gramàtica històrica catalana*. València: UV, 1991²

NADAL, Josep M.; PRATS, Modest (1982) *Història de la llengua: 1. Dels inicis al segle XV*. Barcelona: 62, 1996⁵.

RECASENS, Daniel (1985) *Estudi lingüístic sobre la parla del Camp de Tarragona*. Montserrat: PAM.

(1996) *Fonètica descriptiva del català*. Barcelona: IEC.

RIPOLLÉS, Roser (1984) "Notes sobre el vocabulari del *Llibre de Censals* (s. XVII) de les Borges Blanques" a: *Revista de Llengua i Dret*, 4, p. 115-124.

(1999) *La llengua catalana durant el segle XVII, segons documents de l'Arxiu de l'Ajuntament de les Borges Blanques*. Les Borges Blanques: Ajuntament.

b) Història, geografia i antropologia

AMIGO, Ramon (1998) *Siurana de Prades. La terra i la gent*. Barcelona: Rafael Dalmau.

BOSCH, Pere (1945) "Lingüística i etnologia primitiva a Catalunya" a: *Miscelània Fabra*. Barcelona: L'impergràf (1998²)

BURGUEÑO, Jesús (1995) *De la vegueria a la província*. Barcelona: Dalmau.

(2003) *Història de la divisió comarcal*. Barcelona: Dalmau.

CASASSAS, Lluís; CLUSA, Joaquim (1981) *L'organització territorial de Catalunya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.

ESTRADÉ, Josep (1994) *Des del coll de l'Abellà*. Lleida: Josep Estradé.

FARRÉ, Benet (1984) *El Vilosell, un poble a l'ombra de Poblet*. Torregrossa: Benet Farré.

(1984) *Gran Geografia Comarcal de Catalunya* (= GGC), 12 vols. Barcelona: EC.

FONT I RIUS, Josep Maria (1983) *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

HURTADO, Víctor; MESTRE, Jesús (dir) (1995) *Atlas d'història de Catalunya*. Barcelona: Ed.62.

LLADONOSA, Josep (1986) *Història de la vila de l'Albi*. Lleida: Rafael Dalmau.

SISTAC, Ramon (1990): "Els parlars de Ponent" a: *Ilerda. Humanitats*, XLVIII, p. 191-195.

(1993) *El ribagorçà a l'Alta Llitera. Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*. Barcelona: IEC.

(1996) "El pallarès i la fibra òptica. reflexions a l'entorn dels dialectes en aquest tombant de segle" a: *Ressò de Ponent* 141. Lleida: 1996

(1998) *El català d'Àneu. Reflexions a l'entorn dels dialectes contemporanis*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu.

SOLANS, Esperança (1990): "Introducció a la morfosintaxi de la parla nord-occidental (Lleida)" a: *Ilerda. Humanitats*. Lleida: IEI, XLVIII, p. 209-215.

(1996) *Estudi fonètic sobre la parla de Lleida*. Lleida: IEI.

TURULL, Albert (1990) "Notes sobre el lleidatà" a: *Ilerda. Humanitats*. Lleida: IEI, XLVIII, p. 201-206.

TRUDGILL, Peter (1999) *Dialects in contact*. Oxford: Oxford University Press.

VENY, Joan (1958) "Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes" a: *RFE*, XLII, p. 91-142 i XLIII (1960), p. 117-202.

(1978) *Estudis de geolingüística catalana*. Barcelona: 62.

(1982) *Els parlars catalans*. Palma de M.: Moll (1998¹²)

(1986) *Introducció a la dialectologia catalana*. Barcelona: EC.

(1988) "La partió català occidental – català oriental" a: *ACILLC*, V, p. 11-40.

VIAPLANA, Joaquim (1984) *Dialectologia*. València: UV.

(1999) *Entre la dialectologia i la lingüística*. Barcelona: PAM.

WARTBURG, Walther von (1952) *La fragmentación lingüística de la Romania*. Madrid: Gredos (1991²)

WEINREICH, Uriel (1953) *Llengües en contacte*. Barcelona: Bromera (1998).

MADOZ, P. (1985) *Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó*, 2 volums. Barcelona: Curial; extret del *Diccionari geogràfic-estadístic-històric de Espanya i sus posesiones de ultramar*, 11 volums. Madrid: 1845.

MORELL, Josep (1994) *Diccionari històric d'eines agrícoles de Vila-seca*. Barcelona: Rafael Dalmau

NOGUER, Lluís (1984) 1184/1984: *vuit segles de la Carta de població del Vilosell*. Lleida: Lluís Nogué.

NOGUERA, Gelasio; TORT, Joan (1991) *Les Garrigues. Estructura territorial, demogràfica i econòmica*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya.

PLADEVALL, Antoni (1989) *Història de l'Església a Catalunya*. Barcelona: Claret.

PONS, J. (1994) *Territori i societat romana a Catalunya*. Barcelona: 62.

REIXACH, Modest (coor.) (1979) *Catalunya: home i territori*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.

SABATÉ, Flocel (1996) *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): ¿Conquesta o repoblació?*. Lleida: UdL.

(1997) *El territori de la Catalunya Medieval*. Barcelona: Rafael Dalmau.

VILA, Pau (coor.) (1937) *La divisió territorial de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.